

УДК: 903.2(282.247.32-197.4)"636"

E. V. Овчинников

ПЛАСТИКА З ТРИПІЛЬСЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ КАНІВСЬКОГО ПОДНІПРОВ'Я: НОВІ НАДХОДЖЕННЯ

Проаналізовано пластику трипільської культури, що походить з поселень Канівського Подніпров'я і зберігається у Наукових фондах Інституту археології НАН України.

Ключові слова: Кукутень—Трипілля, Канівське Подніпров'я, канівська локальна група, антропоморфна пластика, реалістична пластика.

ВСТУП

Відомі нині колекції пластики з поселень Канівського Подніпров'я, які зберігаються у різних музеїчних, наукових і освітніх закладах регіону, можна вважати, становлять значну частку серед скульптури малих форм Кукутень—Трипілля. Загальна кількість скульптурок становить приблизно 200 од., з них 170 — це антропоморфні статуетки. У Наукових фондах Інституту археології НАН України зберігаються знахідки пластики, отримані автором під час досліджень з 1990-х рр. Найцікавіші з них вже введено до наукового обігу, в першу чергу, це стосується голівок з реалістичними рисами обличчя (Овчинников, Квітницький 2002; Овчинников 2004). Інші лише згадано у монографічному виданні, присвяченому поселенням регіону (Овчинников 2014). Нині масмо в колекції двадцять три знахідки з хут. Незаможник, шість із Вільшани I, по три із Зеленої Діброви і Квіток II і одну з хут. Хмільна. Коротко охарактеризуємо пам'ятки, з яких походить пластика.

1. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ПАМ'ЯТОК

Хут. Незаможник — поселення канівської групи Кукутень—Трипілля — знаходиться за
© Е. В. ОВЧИННИКОВ, 2018

2,0 км на північний схід від смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл., розташоване на пологому мисоподібному виступі плато лівого берега р. Журавка, що впадає у р. Вільшанка. Площа поселення становить понад 20 га, висота мису 5—18 м. Пам'ятку відкрив І. П. Гуриненко у 1984 р., розвідки провадили О. В. Цвек, В. О. Круц, С. М. Рижов та ін. У 1999—2000 рр. під керівництвом автора тут проведено розкопки і досліджено повністю три наземні споруди і одну частково, два комплекси заглиблених об'єктів, гончарну майстерню тощо, а також дві господарські ями (Овчинников, Черновол 1999; Овчинников, Черновол, Гуриненко 2001; Овчинников 2002; 2014). Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів і ділянок:

— площа 2 — два погрудя і нижня частина торса від трьох жіночих фігурок, два фрагменти ніжок — від статуетки сидячої і статуетки великого розміру (рис. 1: 2, 3, 9; 2: 1, 3; 3: 2—4, 7);

— площа 3 — фрагмент порожнистої предмета, можливо, від орнітоморфної статуетки (рис. 8: 3);

— площа 4 (эруйнована) — нижня частина торса жіночої фігурки (рис. 1: 4);

— комплекс заглиблених будівель, що склався з трьох ям, — фрагмент верхньої частини торса жіночої фігурки, нижня частина торса з ніжкою (гермафрідит?), фрагмент порожнистої ніжки, можливо статуетки-гіганта із ями 3 (рис. 1: 1, 14; 2: 4; 3: 5), ніжка від фігурки сидячої, фрагмент вінець миски з антропоморфною фігуркою-наліпом, ніжка стовпчикоподібна від порожнистої посудини чи статуетки, фрагмент ніжки від фігурки стоячої з ями 4 (рис. 1: 7, 13; 2: 2, 7; 3: 9), диск з отвором (модель колеса?) з ями 5 (рис. 2: 5);

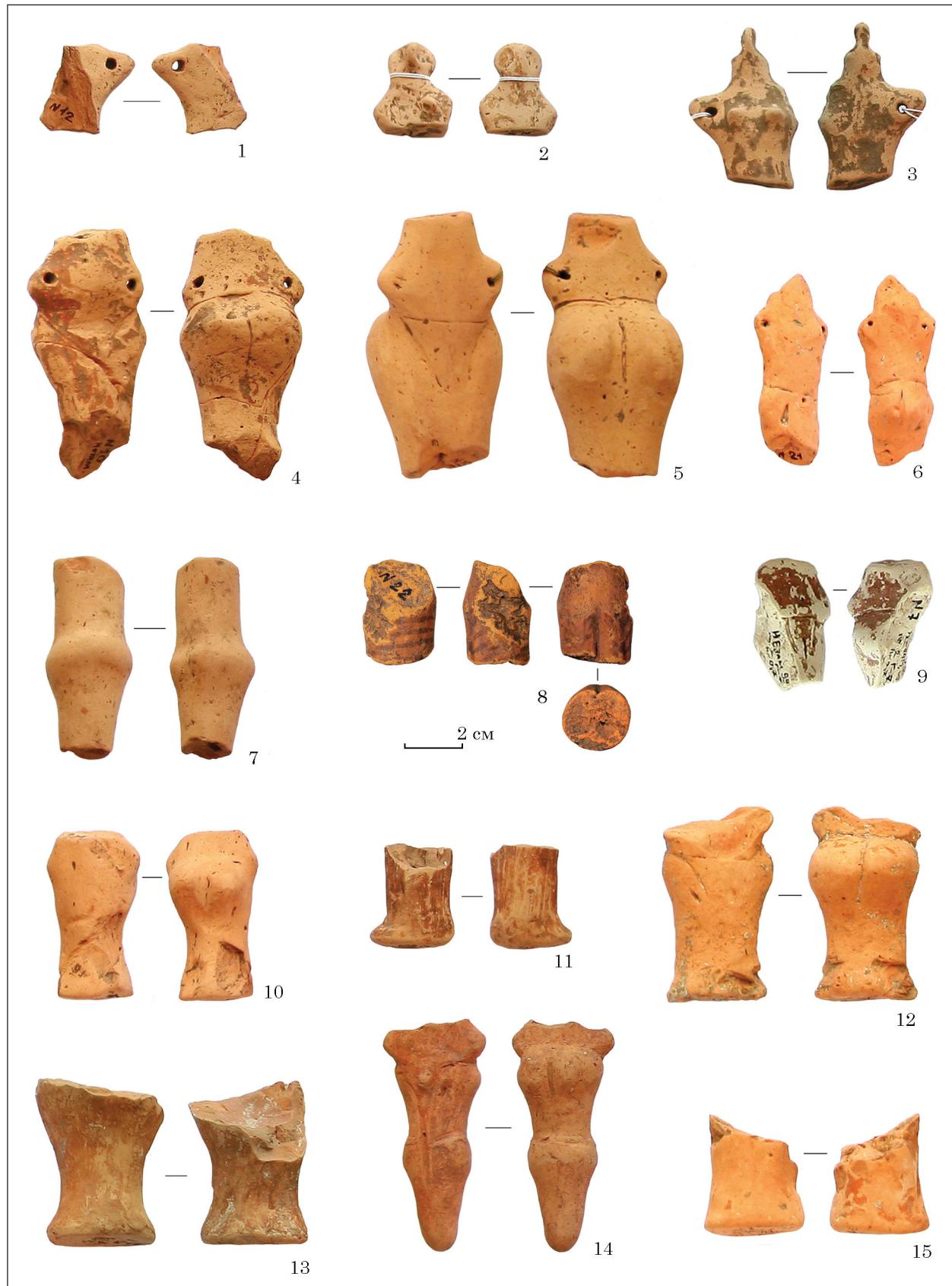

Рис. 1. Хут. Незаможник, пластика

— гончарна майстерня, влаштована у двох заглиблених приміщеннях, — нижня частина жіночого торса на стовпчикоподібній ніжці,

нижня частина торса жінки з ями А (рис. 1: 5, 12; 3: 6), фрагмент ніжки стовпчикоподібної від антропоморфної? статуетки, фрагмент ніжки

Рис. 2. Хут. Незаможник, пластика

антропоморфної статуетки, фрагмент невиразний від антропоморфної? статуетки з прилеглої території (рис. 1: 11, 15; 2: 6);

— територія поселення, підйомний матеріал — нижня частина жіночого торса на стовпчикоподібній ніжці, торс жіночої фігурки в позі стоячої, фрагмент ніжки антропоморфної фігурки з розписом (рис. 1: 6, 8, 10).

Вільшана I — поселення канівської групи Кукутень-Трипілля знаходиться у середмісті смт Вільшана Городищенського р-ну Черкаської обл. Розкинулося на похилому мисоподібному виступі плато, утвореному злиттям річок Вільшанка і Мазніке. Площа поселення становить понад 30 га, висота мису 10—15 м. Пам'ятку відкрив І. П. Гуриненко у 1984 р., розвідки провадили О. В. Цвек, В. О. Круц, С. М. Рижов та ін. У 1996—97 рр. автор провів тут охоронні розкопки, під час яких досліджено

повністю залишки наземного житла (площадки) і заглиблену споруду, а також частково господарські ями трипільського часу (Овчинников 1997; 2002б; 2014; 2015).

Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів:

— будівля заглиблена (напівземлянка) — статуетка мініатюрна антропоморфна стовпчикоподібна, фрагмент ніжки від статуетки великої, верхня частина жіночої статуетки з реалістичними рисами (рис. 4: 2, 3; 5: 1, 2; 6: 3; 7: 3);

— яма 1 (господарська) — нижня частина жіночого торса, масивна циліндрична ніжка від антропоморфної статуетки або посудини (рис. 4: 1, 4);

— підвальне приміщення середньовічного будинку — мініатюрна ніжка від антропоморфної? статуетки (рис. 4: 5).

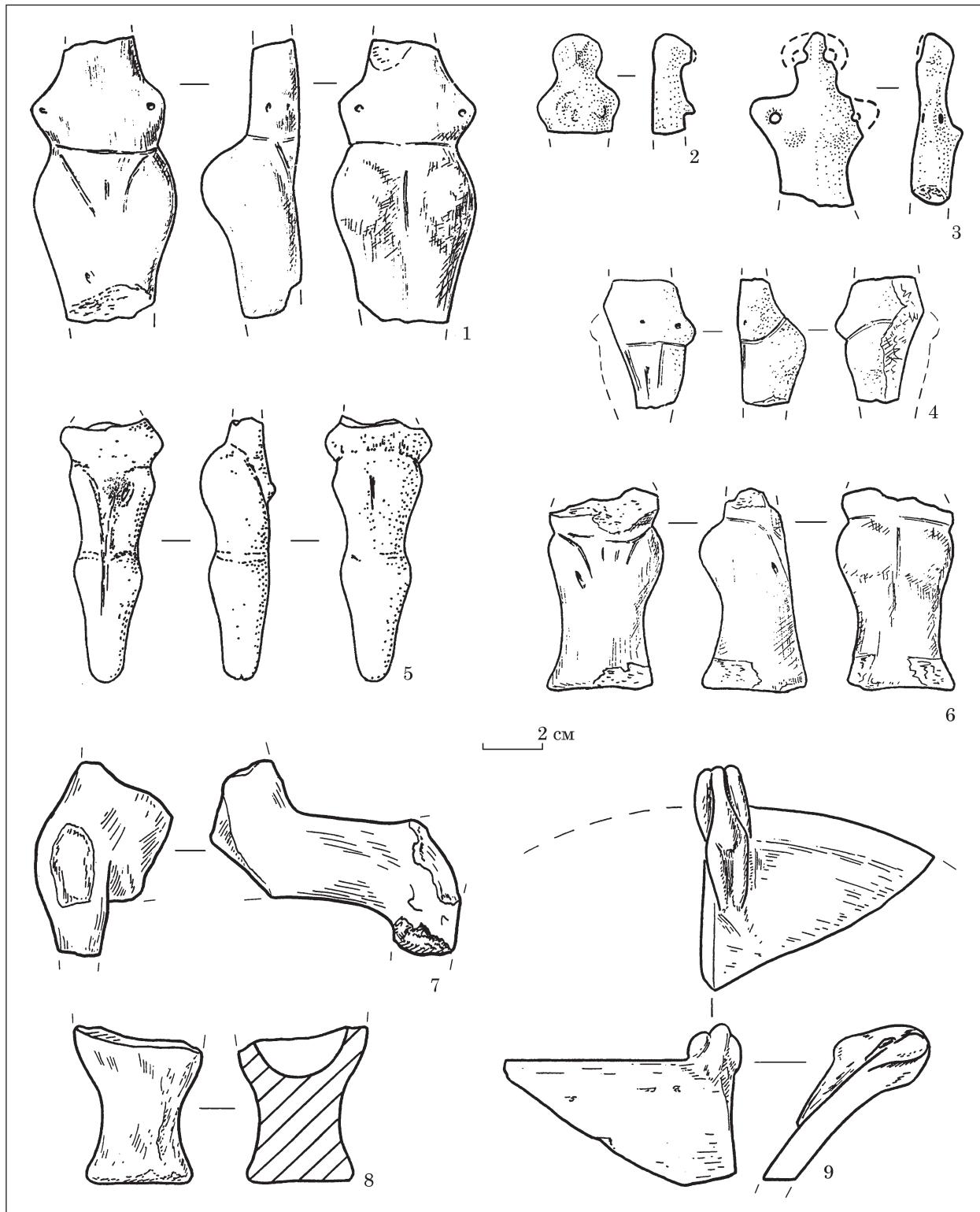

Рис. 3. Хут. Незаможник, пластика

Зелена Діброва — поселення томашівської групи Кукутень-Трипілля — знаходиться на північній околиці с. Зелена Діброва Городищенського р-ну Черкаської обл. Займало пологий виступ плато на лівому березі р. Ніповка (доплив р. Вільшанка), оточений вигином річки. Площа поселення понад 13 га, висота плато 2—15 м. Пам'ятку відкрив 1974 р. міс-

цевий мешканець Ф. І. Горошко. Розвідки на поселенні провадили О. В. Цвек, О. В. Назаров і автор, який у 2000 р. повністю розкопав дві площинки. Фрагменти пластики знайдено під час розкопок таких об'єктів:

— площинки 1 і 2 (територія перед будівлями з боку входів) — торс з реалістичною голівкою від чоловічої сидячої фігурки (рис. 6: 4; 7: 4);

Рис. 4. Пластика: 1—5 — Вільшана I; 6 — Зелена Діброва; 7—8 — Квітки II

— площа 1 (скупчення за «задньою» торцевою стіною будівлі) — нижня частина жіночої фігурки з окремо виліпленими ніжками, зооморфна статуетка (рис. 4: 6; 5: 3; 8: 1; 9: 1).

Квітки II — поселення канівської групи Кукутень-Трипілля — знаходиться на північний захід від околиці с. Квітки Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. Розташоване на мисоподібному виступі плато, утвореному р. Листвинка (Монастирська) та яром. Площа поселення приблизно 20 га. Пам'ятку відкрив І. Д. Гупало у 1970-х рр. У 1980—90-ті рр. тут провадили розвідки В. І. Кличко, М. Ю. Відейко, О. М. Тітова, О. В. Назаров і автор (Овчинников 1999; Овчинников, Квітницький 2002).

Місцевий краєзнавець-аматор В. М. Маслов зібрав на поверхні і передав через автора на зберігання в Інститут археології НАН України невелику колекцію пластики. Це — голівка великої антропоморфної статуетки з реалістично проробленими деталями, два фрагменти схематичних жіночих фігурок, зооморфна статуетка (рис. 4: 7, 8; 5: 4, 5; 6: 1; 7: 1).

Хут. Хмільна — поселення канівської групи Кукутень-Трипілля, що знаходиться за південно-західною околицею хут. Хмільна Канівського р-ну Черкаської обл. Поселення займає ділянку мисоподібного виступу плато, що поросло молодим лісом (уроч. Гадюче Поле I). Відкрив у 2000 р. М. В. Квітницький, обстежив автор у 2001 р. Уціліла частина поселення становить приблизно 400 × 70 м, ділянка обмежена з півночі і півдня глибокими ярами (Овчинников 2002а; 2014; Овчинников, Квітницький 2002).

Фрагмент скульптури з реалістичними рисами знайдено в ямі трипільського часу, що, ймовірно, входила до комплексу заглиблених об'єктів господарського призначення (рис. 6: 2; 7: 2).

2. РІЗНОВИДИ ПЛАСТИКИ, ТЕХНОЛОГІЯ ВИГОТОВЛЕННЯ

Переходячи до характеристики пластики, відразу зазначимо, що розвиток пластики йшов у щільному взаємозв'язку з усім кераміч-

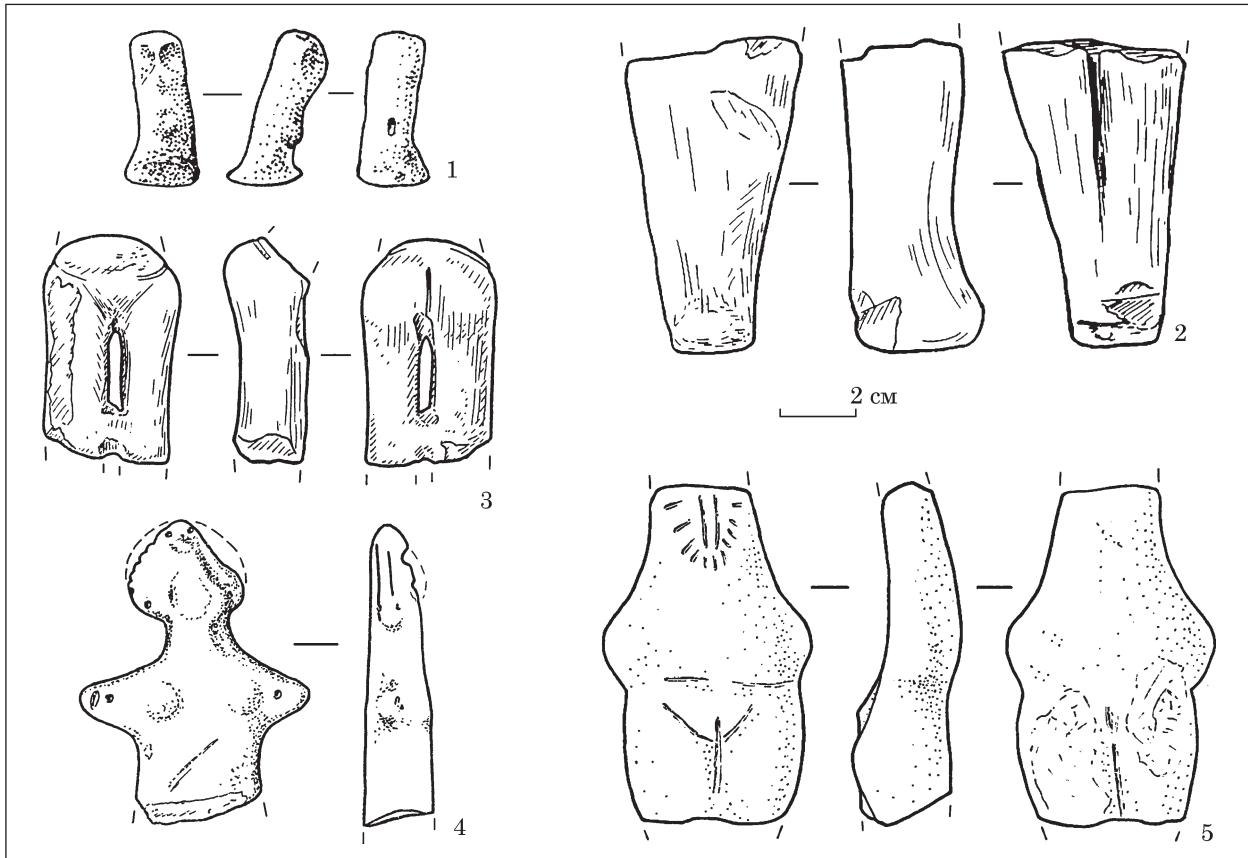

Рис. 5. Пластика: 1—2 — Вільшана I; 3 — Зелена Діброва; 4, 5 — Квітки II

ним виробництвом, у першу чергу, наймасовішої категорії — посуду. Це спостерігається за подібністю технологічних прийомів (сировина), оформленням поверхні та спільними сюжетами в декорі виробів. Зрозуміло, що це обумовлено одним і тим само матеріалом, з якого їх виготовлено, — керамікою. Водночас за формою це очевидно різні розряди артефактів, як різним є і їхне призначення. Якщо посуд зазвичай використовувався повсякдень у побуті (за винятком ритуального), то пластика — лише в культово-обрядовій діяльності. Близькі за технікою і технологією виготовлення та високим художнім рівнем виконання і ті, й інші задоволняли, мабуть, водночас і естетичні потреби трипільського населення.

Вирізняються такі групи пластики: антропоморфна, зооморфна, орнітоморфна та інші вироби (моделі, амулети-підвіски, конуси-пінтадери, «хлібці»). Окремо розглядаються скульптурні наліпи на посуді — антропоморфні або зооморфні.

Проблему класифікації трипільської антропоморфної пластики, до якої зверталисяного свого часу А. Погожева (1983) і Т. Г. Мовша (1975), досі не розв'язано задовільно. Це змушує дослідників вибудовувати власні класифікації (Збенович, 1989; Бурдо, 2001). Ми поділяємо групу антропоморфної пластики на: підгрупа — стать (чоловіча, жіноча); тип — поза (стоячі, сидячі); підтип — особливості оформлення.

Лення деталей. окремо розглядається такий аспект, як наближення до реалістичності зображення окремих деталей, жестів тощо. Аналіз пластики ускладнює те, що вона здебільшого фрагментарна. Від статуеток збереглися лише окремі частини — торс чи нижня частина, іноді — ніжка, рідше — голова. Тож більшість фрагментів не піддається визначення.

За техніко-технологічними показниками переважна кількість пластики в основних рисах аналогічна розписній кераміці канівської групи Кукутень-Трипілля. Вона має прикмети, які одразу вирізняють її з керамічних комплексів сусідніх локальних груп трипільських пам'яток. Характерною її рисою є використання переважно озаліznених глин, де опіснювачем була природна домішка пилоподібного піску, через що після випалу вироби набувають різних відтінків помаранчевого кольору. Особливістю формувальних мас, де використовувалися ці сорти глин, є відсутність спеціально внесених домішок-опіснювачів, оскільки такі глини містили деяку частку алевриту. Це переважно дуже дрібний пилоподібний пісок розміром 0,1—0,3 мм і менше з окремими більшими піщаниками. У формувальній масі, виготовленій на основі озаліznених глин, є також природна? домішка дрібних крихт карбонатів.

Домішками, що не впливають на технологію виготовлення, можна вважати поодинокі шматочки вохри, іноді досить великі, та інших залі-

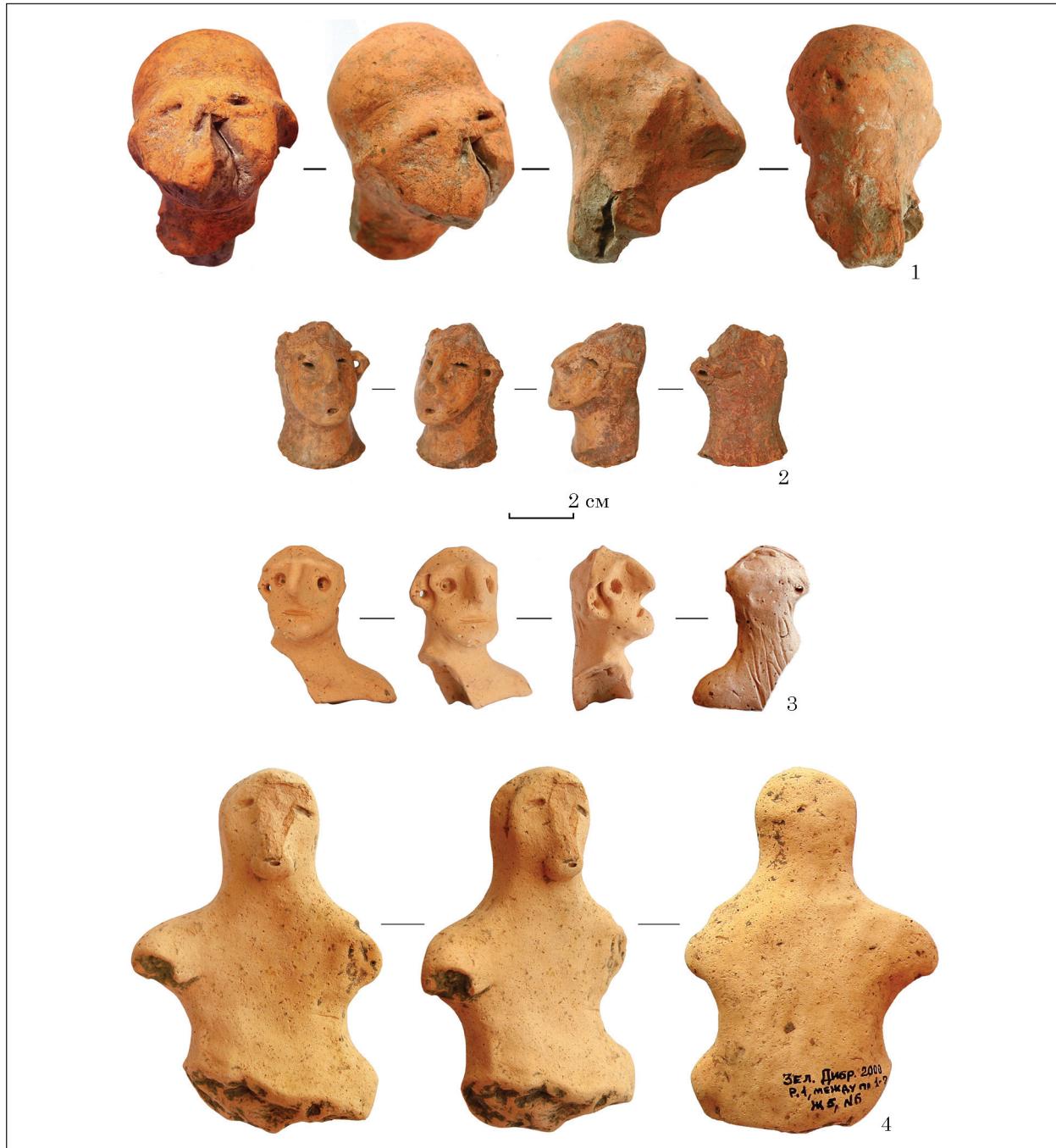

Рис. 6. Пластика з реалістичними рисами: 1 — Квітки II; 2 — хут. Хмільна; 3 — Вільшана I; 4 — Зелена Діброва

зистих сполук (кривавик). Не підлягає сумніву, що за ретельної підготовки формувальної маси і кропіткого ліплення фігурок вони не могли бути непоміченими, що наводить на думку, що їх, імовірно, осмислено лишали або додавали до неї. Це могло бути пов'язано з міркуваннями ритуального характеру. Це також стосується і потрапляння зернівок культурних злаків до гончарного тіста під час ліплення. Відбитки зернівок трапляються зазвичай у нижній частині торса фігурок — спереду в ділянці лона (хут. Незаможник) або ззаду на сідницях (Вільшана I). З такої сировини виготовлено

понад 90 % пластики з поселень Канівського Подніпров'я.

Особливе місце у гончарстві трипільських пам'яток цього регіону посідало використання багатокомпонентних формувальних мас, де в'яжучою основою була суміш з двох глин — більше пластичних («жирних») каолінітових і озалізнених, з яких остання е опіснювачем, осікільки містить природну алевритову домішку. При виготовленні посуду додатковою опіснюючою домішкою можуть бути пісок великої та середньої зернистості, товчений граніт, зерна кварцу, а іноді вапнякові крихти, шматочки

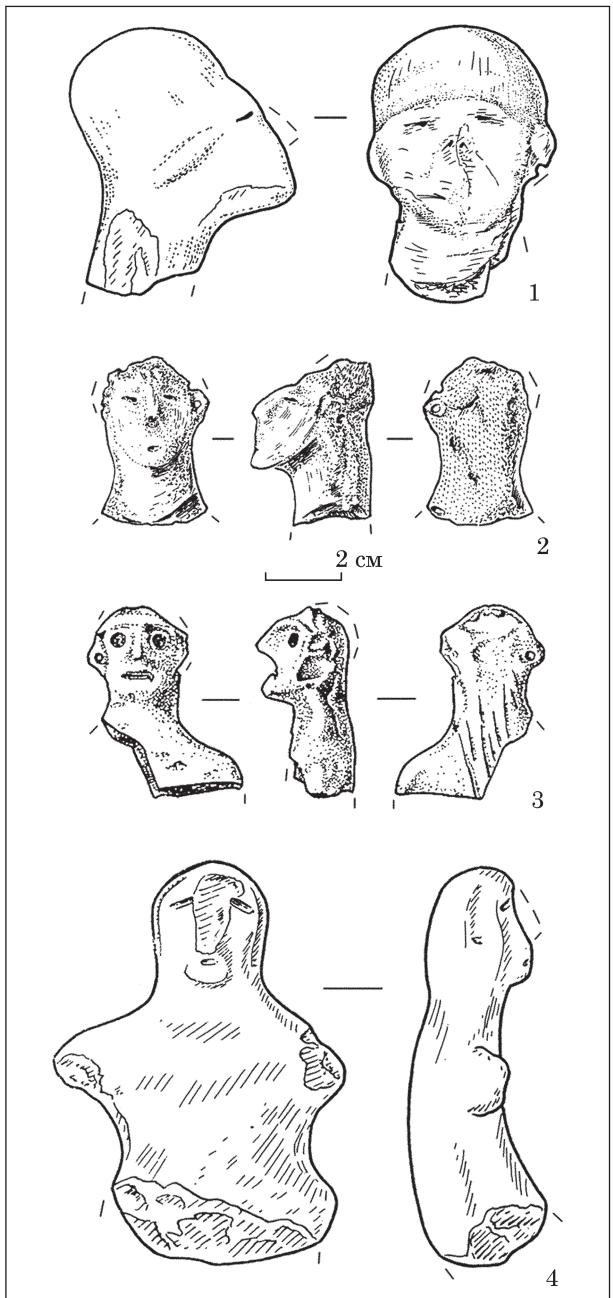

Рис. 7. Пластика з реалістичними рисами: 1 — Квітки ІІ; 2 — хут. Хмільна; 3 — Вільшана І, 4 — Зелена Діброва

кривавику і білоглиняного шамоту. У повністю сформованому вигляді така сировина превалює у гончарстві пам'яток небелівської і томашівської груп.

Формувальна маса пластики, виготовленої за цією технологією, не має значної частки подібних опіснювачів, більше пластична і дрібнодисперсна. У нашій колекції макетуємо лише одну статуетку з томашівської пам'ятки Зелена Діброва, в якій є такі домішки, як пісок і поодинокі зерна жорстви¹.

1. Саме за технологічними ознаками О. О. Якубенка (2000) з'ясувала напрямки розповсюдження

Поодинокими екземплярами представлені вироби, виготовлені з коалінітової білої глини без штучного опіснювача. Маємо одну таку статуетку з хут. Незаможник (заглибина під площадкою 2) і ще одну з Вільшани I (напівzemлянка).

Розписну кераміку, пластику тощо випалювали завжди в окислювальному середовищі, рівномірно і за високої температури (700—900 °C). Якість виробів добра, кераміка міцна, легка. Проте простежено відмінності у стані збереження знахідок, зокрема за фрагментами пластики, які за масового виробництва кераміки можна пов'язувати з певним станом гончарства загалом. Імовірно, що на таких індивідуальних знахідках, якими є пластика, загальний стан галузі міг і не відобразитись, а якість залежала від конкретної ситуації — більшої чи меншої уваги до певного виробу. Наприклад, схематичні статуетки, які були досить поширеними, випалені за невисокої температури. Їхня поверхня може розтиратися за незначного докладання сили, орнамент тримався дуже погано або не зберігся зовсім. У той же час трапляються вироби і доброї якості. Антропоморфні голівки з реалістичними рисами обличчя зазвичай вирізняються високою якістю виготовлення.

Антропоморфна пластика канівської групи має характерні ознаки за технікою ліплення. Більшість фігурок виготовлено поетапно з кількох частин. Спочатку як окремі деталі виготовляли основні частини майбутньої фігурки (голова, торс, нижня частина з двох половинок), потім їх з'єднували в ціле, іноді не дуже дбало, що помітно на зламах. Стики між деталями виліпленої таким чином фігурки були, напевне, найуразливішими, оскільки більшість статуеток розламана саме у таких місцях. Особлива увага приділялася ліпленню ніжок. Навіть для суцільної веретеноподібної форми, яку часто надавали нижній частині статуетки, також виготовлялися дві окремі деталі, які потім з'єднувалися по вертикалі в одну монолітну ніжку. Окремо доліплювались і дуже ретельно оформлювалися рельєфні деталі людської фігурки — сідниці, жіночі груди, зачіска.

Нагадаємо, що подібне поетапне конструктивання антропоморфних статуеток або з одного шматка глини, який нарощували окремими виступаючими деталями, або з двох—трьох частин — верхньої та нижньої, двох вертикальних тощо відмічено в усіх регіонах Трипілля (Мовша 1973, с. 4; Погожева 1983, с. 118—119). Але для антропоморфної пластики Канівського регіону простежено, ймовірно, найбільше

«західнотрипільських» традицій виготовлення пластики у Середньому Подніпров'ї. Виявлені нею характерні технологічні риси стали підґрунтям для чіткого розрізнення «канівських» і «томашівських» виробів.

складні і різноманітні способи виготовлення. Аналогічну техніку раніше було зафіксовано лише на пластиці з томашівського поселення Чичиркозівка (Гірник, Відейко 1989, с. 86—87), яке територіально наближене до регіону Канівського Подніпров'я.

Переважна більшість антропоморфних фігурок мала наскрізні отвори. Таким прийомом показані очі на дископодібних голівках. Кількість очей-отворів може бути різною, але завжди парною — по одному, два, три з кожного боку лиця. По краю дископодібної голівки з Квіток II йде рядок дуже тонких отворів-проколів (рис. 4: 8; 5: 4). Традиційними є отвори у плечових і надстегнових виступах фігурок. Більшість дослідників схильні вбачати у отворах на статуетках лише утилітарне їх призначення (для підвішування, закріплення), хоча ніколи не згадується про наявність характерних слідів такого використання (затертість). Н. Б. Бурдо пояснює наявність отворів існуванням дуже архаїчного іконографічного прототипу в культурі Месопотамії та припускає, що звідти цей образ міг потрапити до трипільського середовища (Бурдо 2001, с. 90).

Зооморфним фігуркам, які є великою рідкістю на поселеннях регіону, така розмаїтість прийомів не прикметна. Виготовляли їх, мабуть, з одного шматка глини, а найуразливішими місцями їх були тонкі деталі, що виступали, — роги, морда тощо (рис. 8: 1, 2; 9). І зовсім рідкісними є орнітоморфні статуетки-брязкальця, тулуб яких ліпили з двох половинок, тож він і розламувався в подальшому щонайменше надвое. Зазвичай знаходять лише їхні окремі частини — верхню або нижню частини порожнистою тулуба, стовпчикоподібну ніжку тощо (рис. 8: 3).

На зооморфній пластиці Канівського регіону не збереглося навіть слідів ангобу і розпису. Але, виходячи з широкого кола аналогій, можна припустити, що виліплени статуетки висушували, покривали ангобом (фігурки тварин) і розписували (фігурки птахів), потім випалювали.

Розглянемо морфологічні характеристики і декор пластики Канівського Подніпров'я.

2.1. АНТРОПОМОРФНІ СТАТУЕТКИ

Здебільшого вони стрункі, зберігають пропорції тіла людини. У виготовленні антропоморфної пластики дотримувалися стандарту, висота стоячих статуеток приблизно 15—20 см. Висоту сидячих визначити важко з огляду на сильну фрагментарність. Переважають жіночі фігурки, чоловічі є радше винятком. Якщо більшість жіночих фігурок виготовлено у схематичному стилі, з дотриманням лише загальних обрисів людського тіла, то чоловічі завжди мають підкреслено реалістичну рису або деталь. Діапазон прийомів досить широкий — від натуралистичного до виліплених геніталій¹ до виступаючого підборіддя підквадратної форми.

Переважну більшість становлять фігурки у стоячій позі — з прямим відхиленням назад торсом, іноді зі зверненим догори лицем.

Особливого розмаїття в антропоморфній пластиці набуло формування нижньої частини ніжки як стоячих, так і сидячих фігурок. Саме за формою ніжок виділяємо кілька підтипів статуеток:

Підтип 1 — фігурки з веретеноподібною ніжкою. Бувають з позначеною ступнею (рис. 2: 11) або мають загострений чи округлий кінець ніжки (рис. 1: 7, 8, 14);

Підтип 2 — фігурки на масивній стовпчикоподібній ніжці, що розширюється донизу (рис. 1: 10, 12; 3: 6).

Підтип 3 — фігурки з щільно зімкнутими ніжками (рис. 4: 3; 5: 2).

Підтип 4 — фігурки зі з'єднаними перемичкою на ділянці колін ніжками (рис. 2: 2 (?); 4: 6; 5: 3). Така риса моделювання нижньої частини антропоморфної фігурки стала з часом характерною ознакою канівської пластики (Овчинников 2014, с. 151—152).

До окремого підтипу, мабуть, слід віднести мініатюрну стовпчикоподібну статуетку з Вільшани I, яку раніше ми відносили до 2-го підтипу. Вкрай схематична мініатюрна статуетка має вигляд нахиленого стовпчика на приплюснuttій ніжці. Її висота 4,2 см. Округла голівка з ледь наміченим носом не відділена від тулуба. У нижній частині в області живота є невеличка опуклість — імовірно, ознака вагітності, а на протилежній, ззаду, — втиснуте зернятко, що, можливо, символізує запліднене лоно (рис. 4: 2; 5: 1). Аналогії цій рідкісній знахідці маємо у Середньому Побужжі — стовпчикоподібні статуетки з пам'ятки Вербівка (етап В II), які опублікував П. І. Хавлюк (1959). Це — приземкуваті досить примітивно виконані фігурки розміром від 3,3 до 4,2 см. Дослідник убачав у них зображення птахів, імовірно, пугачів. Підставою для такого трактування є наявність на голівці виступів, що нагадують «вуха» пугача. Але пізніше були виявлені антропоморфна фігурка зі сплющеною Т-подібною голівкою у Миропіллі (Цвек 1993, с. 76, рис. 2: 5), міксоморфна голівка в Черкасовому Саді 2 (Бурдо 2013, с. 99—100, 268—269), які показують, що окремі зооморфні деталі можуть іноді поєднуватись із загалом антропоморфним образом. Статуетка з Вільшани I позбавлена зооморфних рис, навпаки, тут начеб підкреслено жіночу стать, запліднення чи вагітність. Проте за іншими параметрами ці фігурки дуже схожі.

1. Натуралістично показані первинні ознаки статі є на схематичних торсах із Грищинців I та уроч. Хатище. Зберігаються в музеях Канева.

Маємо також відбиті стовпчасті ніжки, що походять, імовірно, від порожністих антропоморфних фігурок (рис. 1: 13, 15; 2: 4; 3: 8; 4: 5). Такі скульптури могли мати у порожній глиняні кульки, що імітували запліднення і були звуковим супроводом під час магічних обрядів.

Відомо лише три фрагменти від великих виробів, висота яких загалом могла сягати 40—50 см. Це ніжки з хут. Незаможник і Вільшані I, голівка з Квітк II (рис. 2: 3, 4; 4: 3; 6: 1; 7: 1). Можна вважати, що масивність, певний гігантизм, які є проявом одного з напрямів розвитку антропоморфної пластики Буго-Дніпровського регіону у періоди В II і С I (Погожева 1983, с. 85; Шумова 1989, с. 11), відбилися і на скульптурній традиції канівської групи, але не стали тут домінантними.

На більшості статуеток, що потрапили до Наукових фондів Інституту археології НАНУ, орнамент не зберігся. Маємо значну кількість аналогій, аби стверджувати, що переважна більшість пластики була помальованою. Орнамент у вигляді нешироких (1—3 мм) смуг наносили брунатною фарбою на поверхню статуеток, вкриту ангобом-обмазкою. Колір тла має різні відтінки червонувато-помаранчевого. Візерунок на верхній частині фігурок доволі одноманітний. Це смуги, що оперізують торс фігурки поперець або навскіс. Зокрема, на невеликому фрагменті ніжок з хут. Незаможник маємо спереду горизонтальні смужки, ззаду — візерунок у вигляді перевернутої «ялинки».

Досить часто мальований декор доповнювався кількома врізаними лініями, що позначають прикраси, зачіску, ознаки статі на жіночих фігурках. До прикладу, традиційну зачіску на трипільських жіночих статуетках — продовгуватий візерунок з округлим закінченням на спині — показано суцільно пофарбованою потилицею, шию та верхом спини (рис. 6: 2; 7: 2). Водночас на фрагменті статуетки з Вільшані I довге волосся жіночої зачіски показано прокресленими лініями (рис. 6: 3; 7: 3).

Трапляються зображення шийних прикрас або комірця одягу. Здебільшого цей елемент показано V-подібним знаком, намальованим або прокресленим під шию фігурки. Найдетальніше зображене «намисто» на фігурці з Квітк II, передане двома поздовжніми врізаними лініями і короткими рисками-променями, що відходять від них у боки (рис. 4: 7; 5: 5).

Декор нижніх частин фігурок різноманітніший. Умовний поділ образу на верхню та нижню частини підкреслюють намальовані чи врізані лінії, що оперізують більшість фігурок у нижній частині живота і над сідницями. Від цього «пояса» спереду опускається трикутник — ознака жіночої статі, що буває пофарбованим або показаний врізаними лініями (рис. 1: 4—6, 9, 12, 14; 3: 1, 4—6; 4: 6, 7; 5: 3, 5). Врізаними лініями також часто підкреслено вертикальне розділення сідниць і ніг фігурок (рис. 1: 4—6, 10, 12, 14; 3: 1, 6, 7; 4: 1, 6; 5: 3, 5).

Характерною рисою пластики Кукутень-Трипілля періодів В II і С I, зокрема з Канівського Подніпров'я, є виділення окремих реалістично виконаних деталей. Свого часу Т. Г. Мовша (1975) вивчила дві групи антропоморфної пластики — реалістичну і реалістично-схематичну, простежила їхню еволюцію, локальні риси і зробила спробу мистецтвознавчого аналізу цієї унікальної категорії знахідок. Підкреслено реалістичними можуть бути і окрема частина тіла, і поза чи жест. Але загальний вигляд фігурки переважно був цілком схематичним. Це, давні майстри поєднували ретельно пророблені деталі з загальною доволі умовою фігурою.

Більшим розмаїттям реалістично пророблених деталей вирізняються фігурки в позі сидячі. До дуже рідкісного типу реалістичних зображень людини, що сидить, належить фрагмент з хут. Незаможник — уламок правої ноги від низу живота до середини гомілки, виліпленою окремо (рис. 2: 1; 3: 7). Коліно має слід відколотого фрагмента, імовірно, руки. Аналогічні реалістичні фігурки з окремо виліпленими і дуже зігнутими у колінах ногами знайдено у Криничках, Трипіллі, Гребенях, Кошилівцях (Погожева, 1983, с. 73 і далі, рис. 21: 11; 26: 3; 28: 7; 30: 1). Опера на коліно рука нагадує позу «мисливця», відому в скульптурі енеолітичних культур Центральної та Південно-Східної Європи. Можливо, до цього типу належить ще один фрагмент ніжки з цього ж поселення, яка, імовірно, мала в районі колін перемичку (рис. 2: 2).

Статуетки з реалістичною голівкою з майже портретним моделюванням лиця цілком справедливо вважаються найвищим досягненням мистецтва Кукутень-Трипілля. Кілька голівок знайдено на пам'ятках Канівського Подніпров'я: чотири походять з поселень канівської групи, одна — з томашівської пам'ятки Зелена Діброва.

Голівку з реалістичними рисами з поселення Квітки II виконано з типової для кераміки цього поселення гончарної маси (рис. 6: 1; 7: 1). За її розміром (8,0 × 5,0 × 5,3 см) можна приступити, що загальна висота статуетки становила понад 30 см. Довгу шию виліплоно досить недбало. На зламі бачимо основний стрижень, грубо виліплений з плаского шматка глини, потім обмазаний рідким облицювальним шаром. Лице пошкоджене, розмір його приблизно 5,5 × 3,8 см. Збереглися надбрівні дуги, що переходять у схематично виліплених вуха. Очі та отвори ніздрів показано вузькими маленькими заглибинами, виконаними тонким гострим інструментом. Різко окреслене виступаюче підборіддя дуже пошкоджене. Чудово збереглася верхня частина видовженої голови, ретельно виліплена і залощена, — так підкреслено відсутність зачіски і головного убору. Так само виконано голівку на статуетках з Валеви (Телегін 1968, с. 74), з томашівського поселення Кочергинці (Погожева 1983, с. 78, рис. 22: 6) і з

пізнішої пам'ятки Русянин у Прuto-Дністровському міжріччі (Маркевич 1981, с. 44, рис. 62: 9, вкл. 6). Голова згаданих фігурок підкреслено видовжена, а стосовно голівки з Квіток II можна казати навіть про деформацію черепа. Непропорційно видовжена верхня частина голови характерна також для чоловічих зображень з Молдови і Русешти-Мунтені (Monah 1997, р. 432, fig. 180: 1; р. 475, fig. 223: 4).

З поселення Вільшана I походить верхня частина жіночої статуетки з реалістичними рисами. Збереглася голова з шию і фрагментом лівого плеча (рис. 6: 3; 7: 3). Розміри фрагмента $5,20 \times 3,90 \times 2,45$ см. Фігурку виліплено з тонкоструктурної глиняної маси з незначними домішками дрібнозернистого піску і дрібних (до 2 мм) зерен кривавиці. Помітні сліди незначних вкраплень органіки. Випал рівномірний, колір палевий. З елементами реалізму виліплено майже квадратне обличчя з важкою нижньою випнутою щелепою. Ніс великий, дуже випнутий, з горбинкою, безпосередньо переходить у низький лоб. Розмір лиця без лоба і вух $2,5 \times 2,2$ см. Очі показано ямками правильної округлої форми завглишки до 0,5 см. Їх, можна сказати, просвердлено трубочкою-орнаментиром. Широкий рот прокреслено лінією. Вуха оформлені напівкруглими наліпами з наскрізним проколом. Ліве вухо видалене, очевидно, спеціально під час виготовлення статуетки — нижче є слід від гострого інструмента, який врізався у ще сиру глину. Лоб приземкуватий, дуже скосений. Зверху помітні сліди ретельно підготовленого місця для з'єднання з головним убором чи зачіскою, що не збереглися. Ззаду тонким гострим орнаментиром прокреслено лінії, які зображують довге волосся, що спадає з шиї на спину. Саме в такий спосіб часто передано жіночу зачіску на статуетках з трипільських поселень Побужжя (Качалова 1973, с. 10, рис. 4; Погожева 1983, с. 73, рис. 21: 7; с. 76; Бурдо 2013, с. 183—189, рис. 56—59). Загалом голівка з Вільшани I лишає враження недбалості та недосконалості. Проте навіть такими досить скупими засобами майстрю вдалося надати зображеню великої емоційності, що раніше вже відмічалося для статуеток з Олександрівки і Криничок.

Реалістичну голівку з хут. Хмільна модельовано з дрібноструктурної глини з незначними домішками дрібнозернистого піску і, ймовірно, органіки (рис. 6: 2; 7: 2). Випал окислювальний, рівномірний. Ліворуч, у нижній частині шиї, зберігся відбиток зерна ячменю плівчастого (*Hordeum vulgare*)¹. Висота фрагмента 4,5 см, ширина 3,0 см. Видовжено-овальної форми лицце чітко профільоване, з підкресленими скулами і підборіддям. Ніс тонкий, з горбинкою. Вуха обламані, збереглася лише нижня частина лівого вуха з двома наскрізними отвора-

ми. Такі ж отвори простежено на правому боці голівки. Очі і рот передано глибокими (до 0,5—0,6 см) вузькими асиметричними наколами, виконаними тонким пласким орнаментиром. Аналогічний прийом є характерним для пластики з реалістичними рисами з Майданецького (Бурдо 2013, с. 272—277) і фігурки з Трипілля, знайденої В. В. Хвойкою (Pogoševa 1985, S. 199, Abb. 676). Збереглися дві смуги, намальовані брунатною фарбою під підборіддям і в нижній частині шиї, що передають шийну прикрасу. Найближчою аналогією цій голівці є, на наш погляд, статуетка з околиць с. Трипілля (Бурдо 2013, с. 317 — 318). У обох скульптурок однаково м'яко модельовано риси обличчя, вузький з невеликою горбинкою і приплюснений на кінчику ніс, вузькі розкосі очі, показані наколами, трохи відтягнуті й високо розташовані вуха з двома проколами. Т. Г. Мовша відзначала унікальність фігурки з Трипілля, яка, на її думку, зображувала юнака, і вважала, що її виконано, як і фігурки з поселень Кочержинці-Паньківка і Майданецьке, в одній майстерні і тим само майстром (Мовша, 1975, с. 68—69, 157—158). З цим складно погодитися, враховуючи, зокрема, велику відстань між пам'ятками Побужжя і Середнього Подніпров'я. Але наддніпрянські поселення Канівщини і Київщини знаходяться доволі близько. Широкі можливості для взаємних контактів їхніх мешканців також зафіксовано за масовими знахідками керамічного посуду. Зрештою, технологія виготовлення обох знахідок, прикметна саме канівській групі пам'яток, робить цілком імовірним виготовлення фігурок у майстернях однієї «керамічної школи» — канівської.

Ще одна фігурка з об'ємною реалістичною голівкою походить з томашівського поселення Зелена Діброва (рис. 6: 4; 7: 4), виконана з дрібноструктурної глини (ймовірно, суміші глин) зі значною домішкою середньозернисто-го піску. Випал окислювальний, рівномірний, колір світло-помаранчевий. Висота фрагмента 10,45 см, ширина 7,20 см. Від статуетки віділена верхня частина торса; нижня з сідницями, виліплена окремо, відламалась у місці стику. Руки, теж відламані, були виліплені повністю і, можливо, імітували якийсь жест. Нижче широкої талії, на стегнах, наявні великі округлі виступи (зберігся з лівого боку). Сплощену голівку сформовано досить просто і, схоже, разом з масивною шию. Лице, пластично майже не пророблене, теж підкреслено сплощене. Оформлено лише ніс (відбитий) і важке трохи випнуте підборіддя. Маленькими вузькими заглибиною показано очі і рот. Випнуте підборіддя начебуде указує на належність фігурки до чоловічої статі, чому не перечить і відсутність традиційної жіночої зачіски і грудей, широкі пропорції торса. Фігурку було зображене у позі сидячи. Досить типовим для статуеток у такій позі є виліплені повністю руки.

1. Варто вказати, хто визначив Г. О. Пашкевич.

2.2 АНТРОПОМОРФНА СКУЛЬПТУРКА-НАЛІП

Унікальною знахідкою є антропоморфна скульптурка-наліп на мисці з хут. Незаможник (рис. 2: 7; 3: 9). Прикріплена на край вінців з внутрішнього боку миски, вона трохи підноситься над вінцями (діаметр їх приблизно 30 см). Розміри фігурки $4,9 \times 1,8 \times 1,5$ см. Розпис на мисці не зберігся, лишилися сліди лощіння. Рельєф виконано в стилізованій манері з кількох частин — тулуб з випнутими сідницями і верхніми та нижніми кінцівками. Від звичних скульптурних схематичних фігурок це відрізняється наявністю рук з масивними плечима. Голови немає, вона й не передбачалася.

Загалом рельєфні і мальовані антропоморфніображення на посуді для Кукутень—Трипілля є великою рідкістю, тож кожна з подібних знахідок викликає увагу. Більшість їх походить з території Румунії (Monah 1997, fig. 238—248). Близьким до фігурки-наліпа з хут. Незаможник за стилем виконання є зооморфнеображення на посудині з де ла Подей-Тиргу Окна періоду Кукутень В (Cucoș 1999, p. 287, fig. 72).

2.3. ЗООМОРФНІ СТАТУЕТКИ

Регіон Канівського Подніпров'я вирізняється вкрай незначною кількістю зооморфної

пластики. Скульптурні зображення тварин тут дуже рідкісні. З поселень канівської групи різних періодів походить лише декілька фігурок. У нашій колекції мame по одному екземпляру з Квіток II і Зеленої Діброви.

Статуетки невеличкі, схематичні, зображують велику чи дрібну рогату худобу (рис. 8: 1, 2; 9). Такі схематизовані фігурки інтерпретують як бовиди-овиди (Балабіна 1990, с. 8; 1998). Масивність, великі підняті вгору роги, важкі стегна, постава, показаний зашптом *penis* уможливлюють вбачати в більшості таких виробів зображення бика. Попри значний часовий діапазон існування цього типу статуеток розміри (довжина 6—7 см) і манера виконання майже не змінились.

Орнітоморфні статуетки є ще рідкіснішими. Одна походить з хут. Незаможник (рис. 8: 3) і представлена фрагментом верхньої частини пустотілої фігурки птаха, в порожнині якої могли бути глиняні кульки. Ймовірно, виріб був зліплений з двох частин, верхньої та нижньої, чим і зумовлено характер злому — статуетка розкололась у місці їхнього стику. У Середній Надніпрянщині є ще чотири такі знахідки — по одній з канівських поселень Пекарі II і Хатище, ще по одній з поселень коломийцінської групи, але також «канівського» походження. О.О. Якубенко (1998, с. 54—55) цілком слушно вбачає у середньодніпровських знахідках прямі аналогії орнітоморфним брязкальцям з Володимирівки і Бринзен VIII.

Рис. 8. Пластика: 1 — Зелена Діброва; 2 — Квітки II; 3 — хут. Незаможник

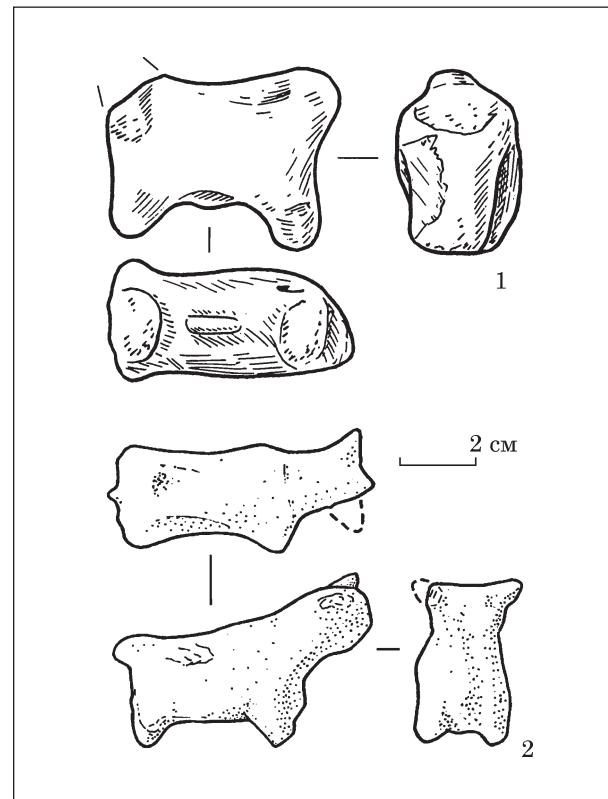
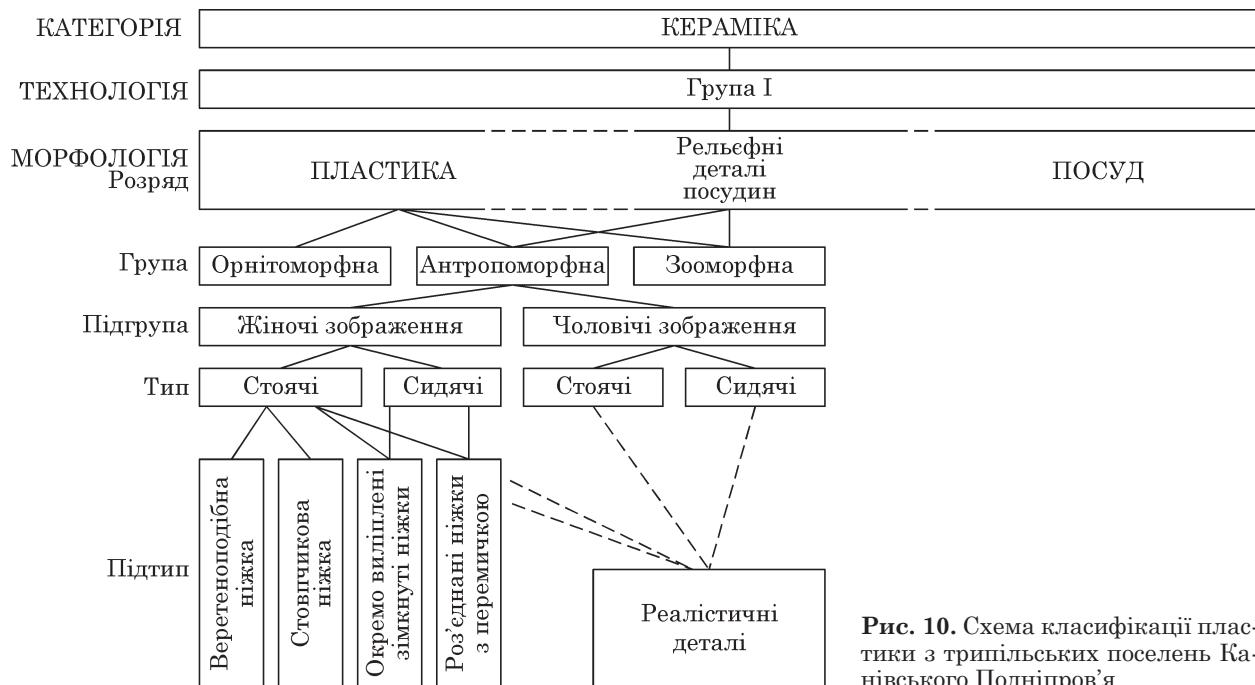

Рис. 9. Пластика: 1 — Зелена Діброва; 2 — Квітки II

2.4. ІНШІ ВИРОБИ

У Канівському Подніпров'ї інші вироби представлено поодинокими знахідками. Це — моделі «стільчиків», амулети-підвіски, конуси-пінтадери, так зв. хлібці. До них можна додати і поодинокі знахідки керамічних дисків, які можна розглядати як моделі коліщат. Подібні знахідки зібраав С. О. Гусев (1995, с. 215—218) і запропонував досить переконливу реконструкцію можливого використання дисків — «бичок на коліщатах». Він же наводить і широке коло аналогій. Імовірно, до подібних моделей коліщат можна віднести і диск з хут. Незаможник (рис. 2: 5).

ВИСНОВКИ

В уяві стародавніх рільників Передньої та Середньої Азії земля ототожнювалася з жінкою (Антонова 1977, с. 110—111). Яскравим підтвердженням семантичного зв’язку між уявленнями стародавніх рільників про родючу силу жінки і родючість землі є традиція домішувати зерна злаків у глиняне тісто антропоморфних фігурок. Уперше такі ритуальні дії, що провадилися під час виготовлення скульптурок, були зафіксовані за матеріалами ранньотрипільського поселення Лука-Врублівецька (Бибиков 1951). Пізніше, досліджуючи пластику Середнього Побужжя, С. О. Гусев простежив еволюцію цього ритуалу. На етапах В II і С I зернівки втискувалися в тіло вже сформованих фігурок і робили те демонстративно на видних місцях, нерідко в області лона (Гусев 1995, с. 208—213).

На зовнішній поверхні деяких жіночих статуеток з пам’яток Канівського Подніпров’я також

наявні відбитки зернівок. Найпоказівшими в цьому сенсі є, мабуть, статуетки з хут. Незаможник. Судячи зі слідів фарби, нанесеної поверх відбитків зерен, фігурки фарбували після їх видалення. Стопи багатьох фігурок затерті, що може вказувати на тривале їх використання саме у вертикальному положенні. Це відмічалось і раніше на пластиці з інших регіонів Трипілля. Відтак, технологічно досконалі, часто з проробленими реалістичними деталями, яскраво оздоблені, вони, мабуть, досить тривалий час використовувались у ритуалах.

Прийоми виготовлення керамічних статуеток, показують, що більшість фігурок канівської групи були досить складними за конструкцією. Це, мабуть, обумовлювалося певною обрядовою регламентацією самого процесу їх ліплення. Виготовлення культових речей з парних деталей не могло, на нашу думку, здійснюватися без існування якихось відповідних сюжетів у міфотворчості. Поява на пізніх етапах існування канівської групи Кукутень-Трипілля специфічного образу жіночої фігурки з окремо виліпленими ногами, з’єднаними перемичкою в області колін замість щільно поєднаних ніжок, відбувалася поряд з частим використанням на посуді мотиву «роз’єднане дерево». На деяких антропоморфних статуетках бачимо поєднання цих сюжетів — на кожній окремо виліплений ніжці є зображення рослини. Можна припустити семантичний зв’язок «роздвоєні рослини» — «роз’єднані ніжки-стовбури», що колись були єдиним цілим.

Конструкція, що викликає додаткові труднощі під час моделювання статуеток, не може поясннюватися лише технологічними вимогами, вважає і А. П. Погожева. Її продиктовано радше релігійними уявленнями, оформленими в

стійку традицію. Її можна пояснити дуалістичною ідеєю, що закладена в статуетках. У інших регіонах це простежується на фігурках з Голеркан, Стіни, пластиці культури Гумельниця, трипільських моделях тронів, у вітари з Трушешть (Погожева, 1983, с. 118—119). Подвійність жіночого образу відображає замкнений цикл, де одне породжує інше і несе в собі зародок майбутнього життя (Рыбаков 1981, с. 166, 201; Фрэзер 1983, гл. XV, XVI).

Отже, на прикладі знахідок з невеликої колекції, переданої на зберігання до Наукових фондів Інституту археології НАН України, простежено загальні тенденції розвитку трипільської скульптури малих форм у Канівському Подніпров'ї. Можна стверджувати, що технологія виготовлення канівської кераміки, — матеріалу, з якого виготовлені знахідки, — має чіткі особливості. Це виключає змішування канівських виробів із виробами сусідніх західно-та східнотрипільських локальних утворень та дає можливість відстежувати їх появу на пам'ятках сусідніх регіонів. За формуєю предмети пластики розподіляються на антропоморфні, зооморфні, орнітоморфні фігурки та інші. Okрім традиційних статуеток на веретеноподібній ніжці тут також відомі фігурки на стовпчикоподібній ніжці, статуетки великих розмірів, що е розповсюдженими в більш західних областях Кукутень-Трипілля. Поширюються скульптурки з реалістичними голівками та з майже портретними рисами обличчя. Все це вказує на те, що розвиток пластики в регіоні йшов у одному загальнотрипільському руслі. Водночас, з'являється і нова форма — жіночі фігурки із ніжками, що з'єднуються перемичкою в районі колін. Створення цієї нової форми та виготовлення таких скульптурок було характерним лише для канівської локальної групи Кукутень-Трипілля. В якості імпортів подібні статуетки зрідка зустрічаються на поселеннях сусідніх груп трипільського населення. Маємо і виключно унікальні знахідки, такі як, наприклад, антропоморфна скульптурка-наліп на посудині з хутром. Незаможник.

ЛІТЕРАТУРА

- Антонова, Е. В. 1977. *Антропоморфная скульптура древних земледельцев Передней и Средней Азии*. Москва: Наука.
- Балабина, В. И. 1990. *Зооморфная пластика культуры Триполья*. Автореферат диссертации канд. ист. наук. ИА АН СССР.
- Балабина, В. И. 1998. *Фигурки животных в пластике Кукутени-Триполья*. Москва: Старый сад.
- Бибиков, С. Н. 1951. Культовые женские изображения раннеземледельческих племен Юго-Восточной Европы. *Советская археология*, 15, с. 122-139.
- Бурдо, Н. Б. 2001. Теракота трипільської культури. В: Рижков, С. М., Бурдо, Н. Б., Відейко, М. Ю., Магомедов, Б. В. *Давня кераміка України*. Київ: Академперіодика, 1: Археологічні джерела та реконструкції, с. 61-146.
- Бурдо, Н. Б. 2013. *Реалистическая пластика культурного комплекса Триполье-Кукутень. Систематизация, типология, интерпретация*. Saarbrücken: LAP.
- Гірник, І. П., Відейко, М. Ю. 1989. Антропоморфна пластика з трипільського поселення біля с. Чичиркозівка Черкаської області. *Археологія*, 1, с. 83-90.
- Гусев, С. О. 1995. *Трипольська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.* Вінниця: Антекс-УЛТД.
- Збенович, В. Г. 1989. *Ранний этап трипольской культуры на территории Украины*. Київ: Наукова думка.
- Качалова, Н. К. 1973. *Трипольская пластика (женские изображения): по материалам выставки «Культура и искусство древнего населения на территории СССР»*. Ленінград: Аврора.
- Маркевич, В. И. 1981. *Позднетрипольские племена на Северной Молдавии*. Кишинев: Штиинца.
- Мовша, Т. Г. 1973. Нові дані про антропоморфну реалістичну пластику Трипілля. *Археологія*, 11, с. 3-21.
- Мовша, Т. Г. 1975. *Антропоморфная пластика Триполья (реалистический стиль)*. Автореферат дисертації канд. іст. наук. ІА НАНУ.
- Овчинников, Э. В. 1997. Поселение трипольской культуры Вильшана на Черкащине. В: Пюро, В. И. (упор.). *Українські археологічні конференції студентів та молодих вчених*. Київ: Київський університет, с. 117-118.
- Овчинников, Э. В. 1999. Разведки трипольских поселений на Черкащине. *Археологічні відкриття в Україні в 1998—1999 pp.*, с. 132-136.
- Овчинников, Э. В. 2001—2002. Производственно-хозяйственный комплекс трипольского поселения у хутора Незаможник. *Stratum plus*, 2, с. 260-274.
- Овчинников, Э. В. 2002а. До питання про трипольське житлобудівництво (за результатами розкопок поселень хутор Незаможник і Зелена Діброва). *Записки Наукового товариства імені Шевченка*, CCXLIV, с. 115-139.
- Овчинников, Э. В. 2002б. Исследования последних лет на трипольских поселениях Каневщины. *Заповідана справа в Україні*, 8 (1), с. 98-104.
- Овчинников, Э. В. 2002с. Трипольские постройки земляночного типа на памятниках Поросского региона. *Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження*, 3, с. 79-80.
- Овчинников, Э. В. 2004. Антропоморфна пластика з реалістичними рисами з Буго-Дніпровського межиріччя. В: Відейко, М. Ю. (ред.). *Енциклопедія трипільської цивілізації*. Київ: Укрполіграфмедіа, I, с. 428-429.
- Овчинников, Э. В. 2014. *Трипольська культура Канівського Подніпров'я (етапи В II—С I)*. Київ: Олег Філюк.
- Овчинников, Э. В. 2015. Поселение каневской группы Западного Триполья Вильшана I. В: Дяченко, О., Менотті, Ф., Рижков, С., Бунятян, К., Кадров, С. (ред.). *Культурний комплекс Кукутень-Трипілля та його сусіди*. Львів: Астролябія, с. 413-428.
- Овчинников, Е. В., Квітницький, М. В. 2002. Нові знахідки трипільської антропоморфної пластики з реалістичними рисами. *Археологія*, 3, с. 134-143.
- Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 1999. Охранные работы на трипольском поселении хутор Незаможник. *Археологічні відкриття в Україні 1998—1999 pp.*, с. 128-131.
- Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К. 2001. Раскопки на трипольском поселении Зелена Диброва.

- Археологічні відкриття в Україні 1999—2000 pp.*, с. 177-178.
- Овчинников, Э. В., Черновол, Д. К., Гуриненко, И. П. 2001. Раскопки на трипольском поселении х. Незаможник. *Археологичні відкриття в Україні 1999—2000 pp.*, с. 174-177.
- Погожева, А. П. 1983. *Антропоморфная пластика Триполья*. Новосибирск: Наука.
- Рыбаков, Б. А. 1981. *Язычество древних славян*. Москва: Наука.
- Телегін, Д. Я. 1968. Нові знахідки найдавніших скульптурних зображеній на території України. *Народна творчість та етнографія*, 1, с. 72-73.
- Фрэзер, Д. Д. 1983. *Золотая ветвь: Исследование магии и религии*. Пер. с англ. М. К. Рыклина. Москва: Политиздат.
- Хавлюк, П. И. 1959. Новые данные о культовых изображениях в триполье. *Советская археология*, 3, с. 206-208.
- Цвек, О. В. 1993. Релігійні уявлення населення Трипілля. *Археологія*, 3, с. 74-91.
- Шумова, В. О. 1989. Деякі особливості розвитку антропоморфної пластики трипільських племен межиріччя Бугу та Дніпра. *Тези доповідей 8-ї Вінницької обласної історико-краєзнавчої конференції*. Вінниця, с. 11-12.
- Якубенко, О. О. 1998. Трипільські статуетки птахів у збірці Національного музею історії України. В: Ковтанюк Н. Г. (ред.). *До 100-річчя Національного музею історії України: Матеріали науково-практичної конференції, присвяченої Міжнародному дню музеїв (1997 р.)*. Київ: III Лтд, с. 42-59.
- Якубенко, О. О. 2000. Трипільська розписна пластика з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї. В: Ковтанюк, Н. Г. (ред.). *Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у вітчизняну археологію: до 150-річчя від дня народження*. Київ: III Лтд, с. 125-148.
- Cucuș, St. 1999. *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. Piatra-Neamț. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, VI.
- Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamț. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, III.
- Pogoševa, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolie-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie*, 7, s. 95-242.
- Zbenovich, V. G. 1989. *Rannii etap tripolskoi kultury na territorii Ukrayny*. Kyiv: Naukova dumka.
- Kachalova, N. K. 1973. *Tripolskaia plastika (zhenskie izobrazheniya): po materialam vystavki «Kultura i iskusstvo drevnego naseleniya na territorii SSSR»*. Leningrad: Avrora.
- Markevich, V. I. 1981. *Pozdnetripol'skie plemena Severnoi Moldavii*. Kishinev: Shtiantsa.
- Movsha, T. H. 1973. Novi dani pro antropomorfnu realistichnu plastyku Trypillia. *Arkheolohiia*, 11, p. 3-21.
- Movsha, T. G. 1975. *Antropomorfnaiia plastika Tripolia (realisticheskii stil)*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. IA NANU.
- Ovchinnikov, E. V. 1997. Poselenie tripolskoi kultury Vilshana na Cherkashchine. In: Pioro, V. I. (ed.). *V Mizhnarodna arkheolohichna konferentsia studentiv ta molodykh uchenykh*. Kyiv: Kyivskyi universytet, p. 117-118.
- Ovchinnikov, E. V. 1999. Razvedki tripolskikh poselenii na Cherkassshehine. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1998—1999 rr.*, p. 132-136.
- Ovchinnikov, E. V. 2001—2002. Proizvodstvenno-khoziaistvennyi kompleks tripolskogo poselenii u khutora Nezamozhnik. *Stratus plus*, 2, p. 260-274.
- Ovchynnykov, E. V. 2002a. Do pytannia pro trypilske zhylobudivnytstvo (za rezultatamy rozkopok poselen khutir Nezamozhnyk i Zelena Dibrova). *Zapsky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka*, CCXLIV, p. 115-139.
- Ovchinnikov, E. V. 2002b. Issledovaniia poslednikh let na tripolskikh poseleniakh Kanevshchiny. *Zapovidna sprava v Ukraini*, 8 (1), p. 98-104.
- Ovchinnikov, E. V. 2002c. Tripolskie postroiki zemlianochnogo tipa na pamiatnikakh Poroskogo regiona. *Arkheolohiia ta etnolohiia Skhidnoi Evropy: materialy i doslidzhennia*, 3, s. 79-80.
- Ovchynnykov, E. V. 2004. Antropomorfna plastyka z realistichnymy rysamy z Buho-Dniprovskeho mezhyrichchia. In: Videiko, M. Yu. (ed.). *Entsyklopedia trypilskoi tsivilizatsii*. Kyiv: Ukrpolihrafmedia, I, p. 428-429.
- Ovchynnykov, E. V. 2014. *Trypilska kultura Kanivskoho Podniprovia (etapy B II—C I)*. Kyiv: Oleh Filiuk.
- Ovchinnikov, E. V. 2015. Poselenie kanevskoi gruppy Zapadnogo Tripolia Vilshana I. In: Diachenko, O., Menotti, D., Ryzhov, S., Buniatian, K., Kadrov, S. (eds.). *Kulturnyi kompleks Kukuten-Trypillia ta yoho susidy*. Lviv: Astroliabiia, p. 413-428.
- Ovchynnykov, E. V., Kvitnytskyi, M. V. 2002. Novi znakhidky trypilskoi antropomorfnoi plastyky z realistichnymy rysamy. *Arkheolohiia*, 3, p. 134-143.
- Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K. 1999. Okhrannyye raboty na tripolskem poselenii khutor Nezamozhnik. *Arkheolohichni vidkryttia Ukraini v 1998—1999 rr.*, p. 128-131.
- Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K. 2001. Raskopki na tripolskem poselenii Zelena Dibrova. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, p. 177-178.
- Ovchinnikov, E. V., Chernovol, D. K., Gurinenko, I. P. 2001. Raskopki na tripolskem poselenii kh. Nezamozhnik. *Arkheolohichni vidkryttia v Ukraini 1999—2000 rr.*, p. 174-177.
- Pogozheva, A. P. 1983. *Antropomorfnaiia plastika Tripolia*. Novosibirsk: Nauka.
- Rybakov, B. A. 1981. *Yazychestvo drevnih slavian*. Москва: Nauka.
- Telehin, D. Ya. 1968. Novi znakhidky naidavnishykh skulpturnykh zobrazeni na terytorii Ukrayny. *Narodna tvorchiia ta etnografija*, 1, p. 72-73.
- Frezer, D. D. 1983. *Zolotaia veta: Issledovanie magii i religii*. Per. s angl. M. K. Ryklina. Москва: Politizdat.
- Khavliuk, P. I. 1959. Novye dannye o kultovykh izobrazheniakh v Tripole. *Sovetskaia arkeologija*, 3, p. 206-208.
- Tsvek, O. V. 1993. Relihiini uiavlennia naselennia Trypillia. *Arkheolohiia*, 3, p. 74-91.
- Shumova, V. O. 1989. Dejaki osoblyvosti rozvytku antropomorfnoi plastyky trypilskykh plemen mezhyrichchia Buhu ta Dnipro. *Tezy dopovidej 8-i Vinnytskoi oblasnoi istoryko-kraieznavchoi konferentsii*. Vinnytsia, p. 11-12.
- Yakubenko, O. O. 1998. Trypilski statuetky ptakhiv u zbirtsi Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny. In: Kovtanuk, N. H. (ed.). *Do 100-richchia Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrayny*: Materialy naukovo-praktychnoi konferentsii,

REFERENCES

- Antonova, Ye. V. 1977. *Antropomorfnaiia skulptura drevnih zemledelcsev Perednei i Srednei Azii*. Москва: Nauka.
- Balabina, V. I. 1990. *Zoomorfnaiia plastika kultury Tripolia*. Avtoreferat dysertatsii kand. ist. nauk. IA AN SSSR.
- Balabina, V. I. 1998. *Figurki zhivotnykh v plastike Kukuten-Tripolia*. Moskva: Staryy sad.
- Bibikov, S. N. 1951. Kultovye zhenskie izobrazheniia rannezemledelcheskikh plemen Yugo-Vostochnoi Evropy. *Sovetskaya arkheologija*, 15, p. 122-139.
- Burdo, N. B. 2001. Terakota trypilskoi kultury. In: Ryzhov, S. M., Burdo, N. B., Videiko, M. Yu., Mahomedov, B. V. *Davnia keramika Ukrayny*. Kyiv: Akademperiodyka, 1: Arkheolohichni dzherela ta rekonstruktsii, p. 61-146.
- Burdo, N. B. 2013. *Realisticheskaiia plastika kulturnogo kompleksa Tripole-Kukuten. Sistematisatsiia. Tipologiya, interpretatsiia*. Saarbrücken: LAP.
- Hirnyk, I. P., Videiko, M. Yu. 1989. Antropomorfnaiia plastyka z trypilskoho poseleniia bilia s. Chychyrkoziwka Cherkaskoi oblasti. *Arkheolohiia*, 1, p. 83-90.
- Husiev, S. O. 1995. *Trypilska kultura Serednoho Pobuzhzhia rubezhu IV—III tys. do n. e.* Vinnytsia: Anteks-ULTD.

prysviach. Mizhnar. dniu muzeiv (1997 r.). Kyiv: III Ltd, p. 42-59.

Yakubenko, O. O. 2000. Trypilska rozpysna plastyka z rozkopok V.V. Khvoiky v Serednomu Podniprovi. In: Kovtaniuk, N. H. (ed.). *Vikentii Viacheslavovych Khvoika ta yoho unesok u vitchyznianu arkheolohiiu: Do 150-richchia vid dnia narodzhennia*. Kyiv: III Ltd, p. 125-148.

Cucuș, Șt. 1999. *Faza Cucuteni B în zona Subcarpatică a Moldovei*. Piatra-Neamț. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, VI.

Monah, D. 1997. *Plastica antropomorfă a culturii Cucuteni-Tripolie*. Piatra-Neamț. Biblioteca Memoriae Antiquitatis, III.

Pogoșeva, A. P. 1985. Die Statuetten der Tripolie-Kultur. *Beiträge zur allgemeinen und vergleichenden archäologie*, 7, s. 95-242.

E. V. Ovchynnikov

PLASTICS FROM TRYPILLIAN SETTLEMENTS OF THE DNIPRO RIVER KANIV REGION: NEW ARRIVALS

The analysis of plastics from Trypillian sites of the Dnipro River Kaniv region which is stored in the Scientific Repository of the Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine is presented. Peculiarities of products are discussed with the maximum consideration of their features: technological, morphological, and stylistic. The technology of manufacturing the Kaniv plastics shows peculiarities distin-

guishing it among the products originating from the neighbouring western and eastern local formations. Anthropomorphic, zoomorphic, and ornithomorphic figures are distinguished, as well as plastic objects of other forms. Traditional forms and ornamentation were open for innovations within the general Trypillian plastic development. There were also new forms of anthropomorphic images, inherent exclusively to the Kaniv population. These are female figures with separately moulded legs-connected by a bridge in the area of knees. Such figurines are found as imports at the settlements of neighbouring Trypillian local groups. Unique are realistic heads with almost portrait features and an anthropomorphic application on a vessel. Plastic, primarily anthropomorphic, reflects the mythological ideas of the early farmers which were based on ideas of fertility, fruitfulness, dualism, and rebirth.

Key words: Cucuteni-Trypillia, the Dnipro River Kaniv region, Kaniv local group, anthropomorphic plastics, realistic plastics.

Одержано 21.11.2017

ОВЧИННИКОВ Едуард Вікторович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, Інститут археології НАН України, пр. Героїв Сталінграда 12, Київ, 04210, Україна, *ed.ovchin@gmail.com*.

OVCHYNNIKOV Eduard Viktorovich, PhD, Senior Research Fellow, the Institute of Archaeology, the National Academy of Sciences of Ukraine, Heroiv Stalingrada ave. 12, Kyiv, 04210, Ukraine, *ed.ovchin@gmail.com*.